

UOT 372.3/4

**İBTİDAI SİNİFDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN NİTQİNDƏ LEKSİK
NORMANIN POZULMASI HALLARI****Fatimə Mərdağa qızı Güləliyeva***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***Orcid:** 0009-0000-1001-5212**E-mail:** Huseynova97_97@mail.ru*Açar sözlər:* öyrənən, leksik norma, nitqin funksiyaları, nitq səhvləri, üslubi səhvlər.*Ключевые слова:* обучающийся, лексическая норма, функции речи, речевые ошибки, стилистические ошибки.*Key words:* learner, lexical norm, functions of speech, speech errors, stylistic errors.

İbtidai siniflərdə öyrənənlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqindəki aşkar olunan müəyyən qüsurlar dil və nitq normalarına riayət olunmaması nəticəsində meydana çıxır. Ona görə ki, nitq ədəbi dil normalarına əsaslanmırsa, qurulursa, o zaman onun istifadəsində müəyyən qüsurlar da üzə çıxır.

Norma dil sistemində özünü göstərən daimi bir prosesdir. Norma hər bir dilin daxili və ən lazımlı təyinedicilərindən hesab edilir. Dildəki bütün normalaşma prosesi nitqin fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsilə ifadə edilən fikri kollektivə ötürür. Norma dildə eyni vaxtda mövcud olan nitq variantlarından öz funksiyasını ən nümunəvi formada yerinə yetirmə baxımından fərqləndirilərək seçilən və istifadə edilən variantdır. Müasir nitqdə fərdilik vardır. Ancaq nitq dilin gərcək forması kimi dildən qida alır, dil isə nitqin formalaşmasının əsasını təşkil edir. “*Nitqin özünəməxsus funksiyası mövcuddur. Bu funksiyalar belə göstərilir: 1) nitq prosesində predmetlər, hal-hərəkətlər, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində leksik vahidlər vasitəsilə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyətə) xidmət edir*” (1, s.42)

Bu funksiyaları ibtidai sinif öyrənənləri də həyata keçirir.

Müxtəlif məfhum və anlayışların adını öyrənir, onları ümumiləşdirir və ünsiyyətdə müəyyən məqamlarda istifadə edirlər. Ünsiyyət isə əsasən cümlələrlə qurulur.

Azərbaycan ədəbi dili normalalaşmış bir dildir. Bu normalar dilimizin müxtəlif səviyyələrində fəaliyyət göstərir. Həmin normalardan biri *leksik norma* sayılır. Leksik norma müəyyən qədər ümumiliyi, sabitliyi ilə xarakterizə olunsa da, hər halda həmin normanın özü də tədricən dəyişə bilər. Ona görə ki, dil özü sosial hadisədir, dil daşıyıcılarının dəyişməsi ilə bağlı sabitliyini qoruyub saxlaya bilmir. Leksik normanın dəyişməsi nəticəsində belə bir durum yaranır ki, müəyyən zaman kəsiyində eyni bir hadisə, predmet və s.-ni ifadə etməkdən ötrü bir yox, bir neçə ifadə üsulu meydana gəlmiş olur, bu zaman nitq səhvləri yaranır. N.Hacıyeva yazır: “*Nitq mədəniyyətinin tədqiq etdiyi sahələrdən biri nitq səhvləridir. Nitq səhvləri dedikdə, dil normalarının pozulması, tələffüz səhvləri, yazıda buraxılan səhvlər, anlaşılmaqlıq səbəbindən yaranan səhvlər, alınma sözləri bilməmək və ya çətin anlamaqdan irəli gələn səhvlər və s. başa düşülür. Nitq səhvləri leksik səviyyədə də özünü göstərir*” (2, s.28-40)

Şifahi nitqin öz norması, yazılı nitqin isə öz norması mövcuddur. M.Yusifov yazır: “*Şifahi nitq üçün norma olan və yazılı dil normasına çevrilməyən strukturlar mövcuddur. Məsələn,*

saxla, gözlə, səslə, dinlə kimi feillərə zaman və şəxs şəkilçisi qoşulduqda nitq üçün müvafiq variantlar yaranır: saxlayıram-saxlıyıram, gözləyirəm-gözlüyürəm, səsləyirəm-səsliyəm, dinləyirəm-dinliyəm və s. Belkə variantlar orfoepik normaları əks etdirir. Yazı normasında isə sabitlik gözlənilir” (3, s.108)

Öyrənənlər ibtidai siniflərdə dilin leksik-semantik sistemi ilə təmasda olur. Dilin leksik-semantik sistemində ən kiçik, xarakterik vahid sözün leksik-semantik variantı sayılır. Sözün leksik-semantik variantı birtərəfli əlamətlərdən (mənalardan) fərqli olaraq və ya onların əksinə olaraq ikitərəfli vahidlərdir. Bu sistem üçün “ifadə planı” kimi dilin digər cəhətləri (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətləri) çıxış edir. Buna görə də, öyrənənin nitqində də obyekt sözdür, onun anlam münasibətləri və leksik əlaqələridir.

Bəzən öyrənən sözün mənasını dərk edə bilmir. Sözün mənasını öyrənməkdə qarşıya bir sıra obyektiv çətinliklər çıxır. Çətinliyin biri ondan ibarətdir ki, çoxmənalı sözün bu və ya başqa mənasını anlayın mətn həm dilə, həm də nitqə aid ola bilər. Mətn həm leksik, həm də qrammatik dil vasitələrindən ibarət ola bilər. Odur ki, sözün mənasını müəyyənləşdirmək çoxmənalı vahidlərin daxili cəhətdən fərqləndirilməsindən ötrü obyektiv meyar (ölçü) axtarılıb tapılması ilə bağlıdır. Öyrənən bu meyarı tapa bilməyəndə o zaman onun nitqində qüsurlar yaranır.

Nitq səhvi - leksik səhv - bu, leksik normanın pozulması faktıdır. Bu o deməkdir ki, öyrənən sözdən istifadə edərkən mənalı səhv işlədir, cümlədə aşılaraq fikir, məna inandırıcı görünür. Ona görə də kiçik yaşlı məktəblilərin nitqində bir çox qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. Onları düzəltməyin və aradan qaldırmanın yolları tapılmalıdır. İbtidai sinfin Azərbaycan dili dərslərində leksik səhvlərlə əlaqədar “*Düşün və cavab ver*” hissəsində sözlər verilir və onların uyğunluğunun müəyyən edilməsi tapşırığı icra edilir. Məs: tünd yaşıl, plastik, rahat, ağappaq, rəngli; divarlar, yazı lövhəsi, plakatlar, pəncərələr, partalar. [4, 224].

Bu qəbildən ibarət olan tapşırıqlar dərslərdə çoxdur. Bunlar öyrənənlərin nitqindəki leksik qüsurlarının aradan qaldırılmasına xeyli kömək edir.

Öyrənənlər nə üçün leksik səhvlərə nitq prosesində yol verirlər? Bunun səbəbi eyni deyil, bununla əlaqədar bir sıra səbəblər aşkar edilmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir məktəblilərin gündəlik işi, fəaliyyəti, ana dilini və nitqi mənimsəmə prosesində də müəyyənləşir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin, eləcə də nitqinin inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Onların həm şifahi, həm də yazılı nitqində, şübhəsiz, leksik, morfoloji və sintaktik nöqsanların olması danılmaz bir fakt kimi özünü göstərməkdədir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin leksikonunun inkişafı qarşıda duran ümdə vəzifələrdəndir. Bunun üçün Azərbaycan dili dərslərində (I-IV siniflərdə) müvafiq mətnlər verilmiş, həmin mətnlərdə onların söz ehtiyatlarını artırmaq üçün faydalı leksik-terminoloji vahidlərdən istifadə olunmuşdur.

İbtidai sinif öyrənənlərinin nitqində müşahidə edilən nöqsanlar cümlə və mətnə üslubi səhvlərə də yol açır. Öyrənənin nitqində özünü göstərən üslubi səhvi necə izləmək lazımdır? Həmin səhvlər sözlərin istifadəsində qrammatik əlaqədən, qrammatik formadan, sintaktik konstruksiyalardan, üslubi vasitələrdən öyrənənin düzgün, yerli-yerində istifadə edə bilməməsi ilə əlaqədardır. Mövcud səbəblər aşağıdakı amillərdən irəli gəlir. Məsələn, nümunələrə keçək:

1. Neytral nitqdə danışiq sözlərindən istifadə edəndə. *Avtobusun qapısı bayıra açılır.* Burada məntiqi-üslubi səhv var. Çünki *avtobusun qapısı içəri açılır.*

2. Şagirdin nitqində işlətdiyi cümlələrdə tautologiyaya rast gəlinir. Məsələn: *vaxtsız qonaq, hədiyyə suvenir (suvenir elə hədiyyədir, yadda qalmaq üçün!), birinci tanışlıq və s.*

3. Öyrənənin nitqində işlətdiyi cümlələrdə pleonazma təsadüf olunur. Pleonazm - artıqlıq deməkdir. Məsələn, şagird danışır: *Bugünkü gün məktəbimizdə maraqlı tədbir keçirildi.* Bu cümlədə “bugünkü gün” ifadəsində artıq söz işlənmişdir: “bugünkü gün”. Diqqətlə, müşahidə etmək lazımdır.

4. Öyrənən “nitq şampı”ndan istifadə edəndə də üslubi-leksik səhvə yol verir. Nitq şampı - bu obrazlı ifadədir. Bu vasitə ilə öyrənənin nitqi ifadəli, ekspressiv vəziyyətə salınır.

5. Öyrənən sinonim sözlərdən düzgün istifadə etmədikdə.

Bundan əlavə, dərs keçdiyim II sinifdə öyrənənlərin nitqində aşağıdakı leksik xarakterli tipik nitq nöqsanlarına da rast gəlmək olur:

1. Dəqiq olmayan söz işlətmə.

2. Sözü özünə aid, xas olmayan mənənin işlənməsi.

3. Leksik uyğunluq. Uyğunlugun, ahəngin, uzlaşmanın, sözlərin birləşmə qabiliyyətinin, məfhumla əlaqənin olmaması və ya yaradıla bilməməsi.

4. Sabit birləşmələrdən (frazoloji ifadələr) inamsız istifadə;

5. Münasib olmayan paronimlərdən istifadə.

6. Nitqdə əsas olmayan neologizmlərin yaranması və istifadəsi.

Bu nitq qüsurlarının hər biri ciddi səhvlərdir. Növbəti məqalələrdə bunların hər biri ayrıca dərslik və öyrənənlərin nitqi əsasında təhlil olunacaq, mahiyyəti və aradan qaldırma yolları göstəriləcəkdir.

Beləliklə, tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olur ki, ibtidai sinifdə ana dilini öyrənənlərin nitqi fənn müəllimi tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməli, hər bir məktəblinin yol verdiyi norma, o cümlədən leksik norma pozuntuları halları tədricən aradan qaldırılmalıdır.

Problemin aktuallığı. İbtidai sinifdə ana dili öyrənənlərin nitqində (həm yazılı, həm də şifahi) özünü göstərən leksik qüsurları vaxtında müəyyənləşdirmək, bu aspektdə cümlə və mətnə aşkar olan üslubi səhvləri düzəltməkdən ibarətdir. Məhz bu cəhət mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bundan əlavə, həmin səhvlər sözlərin istifadəsində qrammatik əlaqədən, qrammatik formadan, sintaktik konstruksiyalardan, üslubi vasitələrdən məktəblinin düzgün, yerli-yerində istifadə edə bilməməsi ilə bağlıdır. Digər bir tərəfdən işin aktuallığı leksik normaya riayət etməklə cümlənin, mətnin düzgün dərk edilməsinin dildə əksi probleminə olan maraqla da şərtlənir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi nitq və mətn şəraitində əsas olmayan leksik vahidlərin işlənməsi, uyğun və dəqiq olmayan vahidlərdən mütəmadi istidadə hallarının aradan qaldırılması və s. məsələlərinin təhlil edilməsidir. Leksik vahidlərə məxsus bütün normativ əlamətlərin əsası isə nitq mədəniyyətinin intensivləşmə prinsipi təməlinə tənzip olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti leksik qüsurların öyrənənin nitqində müəyyənləşdirilməsi, sistemli şəkildə araşdırılması və təhlili ilə onların norma problemlərinin həll olunmasındakı zərurətlə bağlıdır. İşin nəticələri onu gös-

tərir ki, istər nitqdə, isərsə də mətndə leksik pozuntularla əlaqədar norma sabitliyi mövcud olmadığından məktəblinin nitqində məntiqi və linqvistik anomaliyalar müşahidə edilir. Onların nitqində bu halların baş verməsi, bunun kəmiyyətə artması leksik norma səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu işin praktik əhəmiyyəti də vardır. Leksik səhvlərin islah edilməsi, normanın bərpa edilməsi məktəbli nitqinin aşağı siniflərdə səlisləşməsini, ahəngdarlığını və asanlığını tənzimləyir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1993.
2. Hacıyeva Nərgiz. Nitq səhvləri və nitq defektləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 2022, № 2 (272).
3. Yusifov M. Dövlət dili və norma. Gəncə, 2014.
4. İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. Azərbaycan dili. Ümumtəsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. Bakı, "Altun kitab", 2022.

Ф.М. Гулалиева

Случаи нарушений лексической нормы в речи учащихся начальных классов Резюме

В статье выявлены и уточнены причины лексических ошибок, встречающихся в устной и письменной речи учащихся начальных классов, сгруппированы эти ошибки, показаны характерные особенности лексических ошибок и пути их исправления. Иными словами, в статье описаны лексические компоненты языковой компетенции учащихся начальных классов.

F.M. Aliyeva

Cases of violations of the lexical norm in the speech of learners in primary school Summary

In the article, the causes of lexical errors found in the oral and written speech of primary school students are identified and clarified, those errors are grouped, the characteristic features of lexical errors, and the ways of correction are shown. In other words, the article describes the lexical components in the language competence of primary school learners.

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2024